

*Т. Єфременко,
кандидат економічних наук*

**ЗМІНИ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ НАСЕЛЕННЯ
В ЕКОНОМІЧНІЙ СФЕРІ ЗА РОКИ ІНСТИТУЦІЙНИХ
ТРАНСФОРМАЦІЙ: ВНУТРІШНЬО-
ГЕНЕРАЦІЙНА ДИНАМІКА**

Вивчення динаміки цінностей і норм, що регулюють економічну поведінку населення, ставлення людей до найголовніших аспектів ринкових перетворень важливо не лише теоретично, а й практично – для їх урахування в подальшій соціально-економічній політиці. На підставі наявних соціологічних показників у попередніх публікаціях [1] вже давалась загальна характеристика економічної культури населення сучасної України, оцінювався як її кількісний рівень, так і якісний зміст. Аналізувалися суттєві зміни, що відбулися загалом в економічній культурі населення за часи капіталізації України передусім на підставі порівнянь економічних цінностей та оцінок різних вікових груп, особливо молоді і людей старшого віку. Але поряд з порівнянням поглядів громадян докапіталістичної (1992 р.) і капіталістичної України (2006 р.), що характеризує зміни ціннісних орієнтацій, по суті, різних (і за віком, і за умовами життя) поколінь, важливо проаналізувати зміни, що відбулися за роки кардинальних інституційних перетворень у поглядах людей у межах одного й того ж самого покоління. В ідеалі для вирішення цього завдання потрібне спеціальне лонгітюдне дослідження. В умовах же відсутності можливості такого спостереження спробуємо дослідити зміни на підставі порівнянь ціннісних орієнтацій репрезентативних груп двох когорт – молодшого і середнього віку часів початку поступової капіталізації країни (1992 р.) і ціннісних орієнтацій умовно “тих же” груп, в якості яких пропонується розглядати, відповідно, групи середнього і старшого віку після першого п’ятнадцятирічного циклу зміни поколінь (2006 р.).

Перш ніж перейти до безпосереднього аналізу змін у поглядах людей за часи їх ринкової соціалізації, коротко сформулюємо суть головних теоретичних понять, необхідних для цього аналізу: цінностей, орієнтацій, ціннісних орієнтацій, інститутів, інституційних змін, економічної культури. *Економічна культура* – це сукупність економічних знань, навичок, здібностей щодо їх використання та цінностей і норм, які регулюють економічну поведінку людей і виконують функції їх економічної соціалізації. “Ядром” економічної культури виступає саме ціннісно-нормативна її структура, яка забезпечує орієнтацію людини в економічному просторі і визначає її координати в ньому. Ціннісна складова економічної культури характеризує соціокультурні виміри економічного буття, а нормативна – його інституційну інфраструктуру, ті норми і правила, за якими будуються соціально-економічні відносини і якими керуються люди у своїй економічній поведінці. *Інституційні зміни* чи інституційні трансформації – це такі системні перетворення головних інститутів суспільства, які змінюють не лише його зовнішні риси, а й кардинальний зміст соціального устрою. Під *інститутами* розуміються стійкі форми спільної діяльності людей і ціннісно-нормативні комплекси, що склалися історично і регулюють їх дії. Зміни інститутів і соціальних відносин не могли не позначитися на системі цінностей суспільства, ціннісних орієнтацій і настанов людей. *Цінності* – це ідеальні конструкти, що уособлюють найважливіше, найбільш значуще в житті людей, те, до чого люди прагнуть, про що мріють у своїх уявленнях про правильний, “належний” спосіб життя і взаємостосунки. *Орієнтація* означає визначення положення предмета у просторі, оцінку проблемної ситуації, вміння розібратися у навколишніх обставинах. *Ціннісна орієнтація* як орієнтація на певні цінності – це передусім надання переваг або відторгнення тих чи інших смислів у якості життєорганізаційних засад і готовність або неготовність вести себе відповідно до них. Ціннісні орієнтації виявляються через ті оцінки, які люди дають складовим життя на підставі своїх ментально й

культурно сформованих соціальних настанов і особисто набутого досвіду. Ціннісні настанови можна розглядати як оцінне ставлення людини до конкретних предметів, процесів, ідей, рис, якостей тощо. Це міст, що зв'язує ідеальні цінності людей з реальними практиками їх життя. Саме тому зміни в оцінних судженнях людей стосовно економічної ситуації в країні дають змогу побачити динаміку ціннісних орієнтацій щодо найголовніших інститутів ринкової економіки, які впроваджуються в Україні після проголошення нею незалежності.

Загальна картина демонструє, незважаючи на існуючу тенденцію наростання схвального ставлення до розвитку приватного підприємництва в Україні, посилення антиринкових настроїв, поширення негативного ставлення до процесів приватизації, особливо землі та великих підприємств. Зменшується кількість людей, які бажають відкрити власну справу, і тих, хто особисто згоден працювати у приватного підприємця. І хоча антиприватизаційні настрої суттєво посилюються після помаранчевої революції, вочевидь, завдяки “антиолігархічній” демагогії українських “демократів”, нас цікавлять не ситуативні, а суттєво-змістові зміни економічної свідомості людей, що набули досвіду ринкової соціалізації по-українськи. Зміни ціннісних орієнтацій людей стосовно центральних інститутів ринкової економіки – приватного підприємництва і приватної власності – демонструє таблиця 1.

Серед обох поколінь – і серед молоді, і серед людей середнього віку початку 1990-х років, які пройшли, відповідно, ринкову соціалізацію і ресоціалізацію, помітно стриманішим стало схвальне ставлення до розвитку приватного підприємництва, особливо серед тих, хто опинився у вирі інституційних змін у середньому віці. Їх погляди на розвиток бізнесу в Україні змінилися з переважно схвального ставлення до майже нижньої межі цієї схвальності за рахунок істотного збільшення кількості тих, хто зовсім або скоріше не схвалює цей процес, і скорочення частки людей, які схвально і передусім цілком схвально ставляться до нього. Молоде покоління 1990-х за ці роки

Розділ 2

Таблиця 1

Зміни ціннісних орієнтацій людей на приватне підприємництво і приватну власність в Україні за період інституційних трансформацій 1992–2006 рр.

Ставлення людей до...	Шкала	Вікові групи							
		Молодь до 30 років 1992 р.		30–55 років 2006 р.		30–55 років 1992 р.		Старші 55 років 2006 р.	
		%	індекси*	%	індекси*	%	індекси	%	індекси
Розвитку приватного підприємництва	Зовсім не схвалюю	1,8	163,1	6,4	142,3	4,4	140,9	13,1	107,4
	Скоріше не схвалюю	3,6		10,6		9,5		17,2	
	Важко сказати	24,9		20,5		29,9		26,9	
	Скоріше схвалюю	29,6		39,0		25,5		28,1	
	Цілком схвалюю	38,9		20,3		29,3		9,6	
Приватизації великих підприємств	Скоріше негативно	21,7	111,1	66,4	44,0	32,0	92,6	75,4	32,4
	Важко сказати	44,9		22,9		41,4		16,5	
	Скоріше позитивно	32,8		10,4		24,6		7,8	
Приватизації малих підприємств	Скоріше негативно	6,5	161,1	25,1	122,4	11,6	146,5	41,7	90,7
	Важко сказати	25,1		26,8		28,3		25,0	
	Скоріше позитивно	67,6		47,5		58,1		32,4	
Приватизації землі	Скоріше негативно	7,5	164,0	52,6	71,0	13,2	151,8	63,1	54,3
	Важко сказати	20,2		23,3		20,9		18,9	
	Скоріше позитивно	71,5		23,6		65,0		17,4	

* Індекси дають змогу швидко зорієнтуватися, що переважає – позитив чи негатив – у стані тієї чи іншої ціннісної орієнтації і наочно простежити динаміку їх змін. Значення індексу розраховується як різниця між частками позитивних і негативних відповідей, до якої додають 100, щоб уникнути появи від’ємних величин. Значення індексу може змінюватися в межах від 0 до 200: воно дорівнює 200, якщо всі респонденти дають позитивні відповіді; індекс дорівнює 100, якщо кількість позитивних і негативних оцінок однакова; якщо серед респондентів переважають позитивні оцінки, значення індексу перевищує 100, а якщо негативні – воно буде менше 100.

змінювало своє ставлення до приватизації великих підприємств і землі – з позитивно-схвального (відповідні індекси становили 111,1 та 164,0) до переважно негативного (значення індексів впало, відповідно, до 44,0 та 71,0). Стосовно приватизації малих підприємств у поглядах цього покоління і сьогодні переважає схвальне ставлення, хоча рівень цієї схвальності також відчутно знизився. Що ж стосується поглядів середнього покоління 1990-х років, то вони зазнали ще більших змін. Раніше позитивне сприйняття приватизації великих підприємств майже врівноважувало негативне ставлення людей до неї, а дві п'ятих населення (41,4%) не могли визначити свою позицію щодо цього процесу. Сьогодні, після набуття конкретного досвіду практичної реалізації приватної власності і здійснення приватизації великих підприємств, негативне ставлення до неї не просто переважає в оцінках, а багатократно перебільшує невелику частку тих, хто позитивно сприймає процес приватизації великих підприємств (75,4% і 7,8% відповідно). Частка ж тих, хто ще не розібрався і тому вагався, як визначити своє ставлення до цього процесу, значно скоротилася (до 16,5% опитаних). Серед представників цього покоління відбулися суттєві переорієнтації і стосовно приватної власності на малі підприємства і, ще більшою мірою, на землю. Переважання позитиву в оцін-

Таблиця 2

**Зміни ціннісних орієнтацій людей щодо
купівлі-продажу землі в Україні за період
інституційних трансформацій 1994–2006 рр.**

Варіанти відповідей на запитання “Чи можна, на Вашу думку, дозволити купівлю-продаж землі?”	Вікові групи							
	Молодь до 30 років 1994 р.		30–55 років 2006 р.		30–55 років 1994 р.		Старші 55 років 2006 р.	
	%	індекси	%	індекси	%	індекси	%	індекси
Так	54,5		23,3		40,3		13,1	
Ні	27,8	126,7	60,6	62,7	43,3	97,0	72,0	41,1
Важко відповісти	17,7		15,6		16,0		14,4	

Розділ 2

ках і, як наслідок, в очікуваннях людей змінилося на протилежне – негативне ставлення до цих ринкових механізмів. Більш як удвічі впали індекси позитивного ставлення людей до купівлі – продажу землі (табл. 2), що свідчить про нелегітимність приватної власності на землю і неадекватність механізму її реалізації, який запроваджено в Україні, інтересам населення.

Помітні зміни, особливо серед представників середнього покоління 1990-х років, відбулися в поглядах людей на можливість їх особистого працевлаштування у приватного підприємця. У сучасного населення середнього віку ще зберігається, хоча і значно меншою мірою, ніж на початку ринкових перетворень, перевага позитивного підходу до можливості праці у приватного підприємця. Серед осіб старшої генерації домінує негативне ставлення до праці у приватного роботодавця (табл. 3).

Таблиця 3

Зміни ціннісних орієнтацій людей щодо їх згоди працювати у приватного підприємця за період інституційних трансформацій 1992–2006 рр.

Варіанти відповідей на запитання “Чи згодні Ви особисто працювати у приватного підприємця?”	Вікові групи							
	Молодь до 30 років 1992 р.		30–55 років 2006 р.		30–55 років 1992 р.		Старші 55 років 2006 р.	
	%	індекси	%	індекси	%	індекси	%	індекси
Ні	8,7	146,4	30,0	125,1	20,1	114,9	55,6	46,4
Скоріше ні	6,9		13,4		11,0		13,7	
Важко сказати	21,7		15,0		22,3		14,8	
Скоріше так	23,7		20,3		19,1		7,6	
Так	38,3		21,2		26,9		8,1	

Якісні зміни відбулися у поглядах людей на сам зміст інституційних трансформацій, про що свідчать дані щодо їх уявлення, якою має бути участь держави в управлінні економікою (табл. 4). Незважаючи на деякі зміни у формулюванні альтернатив на це запитання моніторингу (без ду-

Таблиця 4

**Зміни ціннісних орієнтацій людей щодо участі держави
в управлінні економікою за період інституційних
трансформацій 1994–2006 рр. (%)**

Ціннісні орієнтації	Вікові групи			
	Молодь до 30 років 1994 р.	30–55 років 2006 р.	30–55 років 1994 р.	Старші 55 років 2006 р.
Потрібен повний перехід до ринку (Треба мінімізувати участь держави – все регулює ринок)	43,4	5,1	32,2	2,4
Потрібні окремі зміни (Треба поєднати державне управління і ринкові методи)	22,7	53,4	24,0	35,4
Нам необхідно повернути економіку у той стан, в якому вона знаходилася до початку перебудови (Треба повернутися до планової економіки на основі повного державного обліку і контролю)	16,4	28,6	28,1	41,5
Важко сказати	13,9	11,2	12,0	19,3

жок наведені варіанти відповідей, що були використані у дослідженні 1994 р., а в дужках – у дослідженні 2006 р.), можна зробити ряд висновків. По-перше, в межах одних й тих самих вікових генерацій за роки ринкових перетворень у багато разів зменшилася частка людей, зорієнтованих виключно на ринок, і помітно зросла частка тих, хто вважає за необхідне повернутися до планової економіки. Порівняння цих двох протилежних альтернатив у поглядах людей свідчить про принципові зміни їх ціннісних орієнтацій щодо форм господарювання: якщо апріорі на початку 1990-х років і серед людей середнього віку, і особливо серед молоді переважали орієнтації на ринок, то сьогодні на основі практичного досвіду життя в умовах ринку серед обох генерацій орієнтації на планову економіку домінують над “чистими” орієнтаціями на ринок. По-друге, значно поширилася ідея поєднання державного управління і ринкових методів ведення господарства, особливо серед тих, хто роз-

Розділ 2

почав свою ринкову соціалізацію у віці до 30 років. Серед них сьогодні кожен другий вважає за необхідний саме такий напрям інституційних трансформацій. Погляди людей середньої генерації 90-х за ці роки змінилися дещо з іншим акцентом. На тлі загального зменшення “цінності” ринку збільшала частка тих, хто не знає, якою має бути участь держави у господарюванні, зростає доля зорієнтованих на змішаний механізм управління і домінуючою стала ідея повернення до планової економіки. Такі зміни ціннісних орієнтацій людей стали наслідком проведення ринкових перетворень, що не відповідають ні їх інтересам, ні їх первинним сподіванням на “ринкове чудо”.

Незадоволеність населення формами і методами приватизації виявляється не лише в наростанні антиприватизаційних настроїв, а й в поширенні реприватизаційних ідей. Так, згідно з даними дослідження “Громадська думка в Україні–2006”, проведеного Інститутом соціології НАНУ спільно з Центром соціальних та політичних досліджень “Соціс”, більше половини опитаних вважає за доцільне повернення у власність держави приватної землі і

Таблиця 5
**Погляди населення щодо доцільності повернення
у державну власність приватних підприємств і землі**

<i>Доцільність повернення у власність держави...</i>	<i>Варіанти</i>	<i>%</i>	<i>Індекси</i>
Малих приватних підприємств	Так	17,6	87,4
	Скоріше так	12,8	
	Важко відповісти	26,3	
	Скоріше ні	23,3	
	Ні	19,7	
Великих приватних підприємств	Так	37,6	141,1
	Скоріше так	20,6	
	Важко відповісти	24,7	
	Скоріше ні	10,2	
	Ні	6,9	
Приватної землі	Так	34,9	130,3
	Скоріше так	16,4	
	Важко відповісти	27,6	
	Скоріше ні	11,9	
	Ні	9,1	

великих приватних підприємств. Реприватизаційні настрої зростають і щодо малих приватних підприємств, про що більш чи менш впевнено заявив майже кожен третій респондент (табл. 5). Якщо стосовно малих підприємств у поглядах населення домінує недоцільність реприватизації, то щодо землі і особливо великих підприємств суттєво переважають реприватизаційні настрої. Слід зазначити, що велика частка опитаних – більше чверті – не змогла визначити своє ставлення до доцільності реприватизації.

Незважаючи на критичне ставлення людей до запроваджених механізмів приватизації та існуючих форм приватної власності, спостерігається їх подальша адаптація до ринкових умов життя, про що безпосередньо свідчить певне зростання індексу достатності вміння жити у нових суспільних умовах і опосередковано – зростання індексів достатності освіти, сучасних економічних і науково-технічних знань (табл. 6). Загальної освіти сьогодні людям вистачає більше, ніж сучасних економічних і науково-технічних знань. Причому ступінь достатності освіти і знань у представників старшої генерації дещо вища, ніж у середнього покоління, а ступінь адаптації, навпаки, залишається помітно більшою у людей середнього віку порівняно з тими, кому сьогодні виповнилося більше 55 років.

Таблиця 6

Зміни індексів достатності вміння жити у нових суспільних умовах, сучасних економічних і науково-технічних знань та освіти населення за роки інституційних трансформацій (1995–2006)

Індекси достатності ...	Вікові групи			
	Молодь до 30 років 1995 р.	30–55 років 2006 р.	30–55 років 1995 р.	Старші 55 років 2006 р.
Уміння жити у нових суспільних умовах	88,6	101,3	64,6	77,2
Сучасних економічних знань	53,7	74,6	57,4	85,0
Сучасних науково-технічних знань	67,6	77,5	67,9	82,1
Освіти	93,8	110,9	109,9	118,9

Отже, в економічній культурі населення і в ціннісних орієнтаціях людей відбуваються складні й неоднозначні зміни. З одного боку, в суспільстві зростає позитивне ставлення до розвитку приватного підприємництва насамперед за рахунок нових цінностей молоді, яка виросла і вступила в самостійне життя за умов капіталізму. Водночас досвід конкретних форм реалізації приватної власності, особливо на великі підприємства і землю, критичне сприйняття запроваджених в Україні механізмів приватизації призвели до поширення антиринкових настроїв і появи реприватизаційних ідей. Незважаючи на поступову адаптацію населення до ринкових умов життя, за роки інституційних перетворень відбулися значні ціннісні переорієнтації в межах одних і тих самих вікових генерацій. Набуття практичного досвіду ринкової соціалізації значно зменшило схвальне ставлення людей до розвитку приватного підприємництва і посилило негативізм у їх ставленні до приватної власності. Домінуючою стала ідея поєднання державного управління і ринкових методів ведення господарства.

Література

1. *Єфременко Т.* Зміни в економічній культурі населення за часи капіталізації України // Українське суспільство 1994–2005. Динаміка соціальних змін. – К., 2006. – С. 212–222.
2. *Єфременко Т.О.* Рівень економічної культури пересічного громадянина України (за даними експертного опитування) // Український соціум. – 2006. – № 1(12). – С. 88–96.
3. *Єфременко Т.О.* Якісна характеристика економічної культури населення України (за даними експертного опитування) // Український соціум. – 2006. – № 3–4(14–15). – С. 132–145.